

DENKEN VANUIT DE OMMEKEER

Dr. Coen Constandse

Denken vanuit de ommekeer

**Friedrich-Wilhelm Marquardt
theoloog in de twintigste eeuw**

(1928-2002)

NARRATIO

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking
met het publicatiefonds van de
Vereniging voor Theologie en Maatschappij.

Narratio

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking met het publicatiefonds van de Vereniging voor Theologie en Maatschappij www.vtm-web.nl

Dr. Coen Constandse (1973) studeerde theologie in Utrecht. Hij was AiO aan de PThU en promoveerde in 2009 op *Het gebod van de hoop. Een bijdrage aan het debat over eschatologie en ethiek vanuit het werk van F.-W. Marquardt*. Sinds 2012 is hij als predikant verbonden aan de Protestantse gemeente Bunnik. Hij maakt deel uit van de redactie van *In de Waagschaal*, en hij is lid van het Algemeen Bestuur van het OJEC en van de Protestantse raad voor Kerk & Israël.

Gerrie Huiberts is eindredactrice van deze serie boekjes over theologen en theologes.

ISBN 978 90 5263 2308
NUR 707

© 2017 uitgeverij NARRATIO, Postbus 1006, 4200 CA Gorinchem
tel. 0183 62 81 88 email: lvdherik@narratio.nl
Actuele informatie is te vinden op www.narratio.nl en via de boek-signalering van www.boekentafels.nl.

Niets uit deze uitgave mag verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, Internet of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Ook te bestellen via de Internetboekhandel www.kerkboek.nl

INHOUD

1.	Woord vooraf	7
2.	Afkomst en jeugd (1938)	9
3.	Theologie van het Woord (1948)	13
4.	Israël (1959)	22
5.	Socialisme (1967)	32
6.	Theologie na Auschwitz (1979)	43
7.	Christologie (1988)	55
8.	Eschatologie en utopie (1997)	65
9.	Talmoed en evangelische halacha (2002)	78
10.	Nawoord	87
	Literatuur	91

1. WOORD VOORAF

Friedrich-Wilhelm Marquardt is met zijn leven en zijn werk onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de twintigste eeuw. Bepalende momenten uit die geschiedenis – het socialisme, de Sjoa en de stichting van de staat Israël – spelen een centrale rol in zijn werk. Zijn theologie is onmiskenbaar het werk van een Duitser, die – geboren in 1928 en sinds begin jaren '50 levend en werkend in Berlijn – de Duitse en Europese geschiedenis vanaf de Tweede Wereldoorlog intens heeft meebeleefd. In dit boekje volgen we Marquardt in het verloop van de twintigste eeuw, steeds met sprongen van ongeveer tien jaar. Zo kunnen we de belangrijkste aspecten van zijn theologie en de ontwikkeling daarvan bespreken, min of meer verbonden met de geschiedenis en zijn biografie.

Marquardt heeft een omvangrijk en vaak moeilijk toegankelijk oeuvre nagelaten. Dit boekje wil dat op hoofdlijnen weergeven, waarbij we ons concentreren op zijn dogmatiek. Marquardts hele werk en zeker zijn dogmatiek zijn origineel en vernieuwend. Vaak geeft hij niet zomaar andere antwoorden op voorgegeven theologische vragen, maar acht hij die vragen juist problematisch en stelt hij heel andere. Hij gaat heel eigen wegen, vaak met excursen en omwegen. Dat maakt het werk moeilijk samen te vatten en ook lastig citeerbaar. Toch laat ik hem zoveel mogelijk zelf aan het woord, vooral uit zijn dogmatiek, maar ook uit interviews en zijn 'autobiografische herinneringen' (mondelijke voordrachten waarvan opnames zijn uitgegeven met transcriptie). Wel heb ik citaten soms ingekort en op details aangepast, om ze goed te laten functioneren los van de oorspronkelijke context. Voor de leesbaarheid zijn de weglatingen en aanpassingen niet altijd aangegeven.

De theologie is volgens Marquardt door de Sjoa radicaal twijfelachtig geworden. Hoop en transcendentie zijn diep aangevochten. Die situatie weet Marquardt alleen het

hoofd te bieden in het gaan van een weg en in een praxis en levenswandel als antwoord op Gods roepende stem. Zo ontwikkelt zich zijn eigen theologie van het Woord: niet dogmatisch, maar vragend en zoekend. Het is een theologie die het geloof niet zekerder maakt dan wat het als geloven, vertrouwen, liefhebben en hopen is.

Mijn werktitel was aanvankelijk: 'een theoloog van de twintigste eeuw'. Ik had mijn twijfels of Marquardts werk in de een-en-twintigste eeuw nog zou aanspreken, gezien de grote veranderingen in kerk, samenleving en de internationale politiek (socialisme, de staat Israël). Gaandeweg heeft zijn theologie mij toch eigenlijk weer helemaal overtuigd. Ik hoop te laten zien dat die sterk twintigste-eeuwse theologie in de één-en-twintigste onverminderd interessant en actueel is. In een nawoord ga ik daar verder op in, maar hopelijk komt het in heel het boekje al naar voren.

2. AFKOMST EN JEUGD

Het is 1938. Op 9 en 10 november beleeft de dan bijna tienjarige Friedrich-Wilhelm in zijn geboortestad Elberfeld momenten die beslissend zijn voor zijn latere theologie.

“*Het is elf uur, half twaalf 's nachts, en ik word wakker van een enorm glasgekleter en geschreeuw. Ik hoor, hoe mijn vader opstaat en zijn SS-uniform aantrekt en roept, dat hij naar buiten gaat om te zien wat er aan de hand is en orde op zaken stellen wil, verder niets. Ik loop de volgende morgen naar school en in de Gang – een van de hoofdstraten met veel winkels – zie ik de vele vernielde etalageruiten, de geplunderde etalages. Ik zie de davidster. Een schoolkameraad zegt: 'Kom, we gaan naar de synagoge'. Ik wist helemaal niet wat dat was, een synagoge. Ik sta voor dit totaal uitgebrande huis en zie voor de synagoge een reusachtige berg van verkoalde houten banken en dakbalken en enorm veel papier, as, en ik zie daarin ook de as, waar nog een soort van schrift in te herkennen was, dat ik niet kon lezen.*

*We lopen verder naar school. Het eerste uur hebben we les van dr. Sahr, van wie ik pas kort geleden gehoord heb, dat hij als leek een van de belangrijkste mannen in de gemeente van de **Bekennende Kirche** in mijn geboortestad was. Daar wist ik toen natuurlijk niets van, als kind van Nazi-ouders. Dat kon toen dus in het jaar 1938 nog. Maar het was geen godsdienstles, het was Latijn. Die dr. Sahr had de eigenaardige gewoonte, dat hij altijd de klas in kwam met een al opengeslagen Latijnboek, hij was dan al aan het spreken en lezen uit het Latijnboek, op weg naar het klaslokaal. En wij moesten opstaan om hem de gebruikelijke groet te brengen. Hij besteedde daar totaal geen aandacht aan, aan het brengen van die groet aan het begin van het lesuur, maar hij had een dik boek*

bij zich en sloeg het open en begon dus te lezen, wat ik toen niet begreep, en wat begon met de woorden die ik nu wel ken: 'Be-resjiet bara elohim et ha-sjamajim we et ha-arets. – In den beginne schiep God de hemel en de aarde.' Dus hij las ons een stuk Hebreeuwse bijbel voor. En toen vroeg hij: 'Weten jullie, wat dat is?' Natuurlijk konden we dat helemaal niet weten, omdat er in onze school toen natuurlijk geen Hebreeuws meer gegeven werd (wat overigens tot kort daarvoor aan het gymnasium nog wel zo was). En verder zei hij niets: 'Weten jullie, wat dat is?' Toen keek hij volledig ontdaan en bevreemd om zich heen en zei: 'Waarom staan jullie idioten eigenlijk?' Hij had ons nog niet gezegd te gaan zitten, en wij zeiden: 'We hebben de groet nog niet gebracht'. En toen zei hij: 'We zijn toch allang met de les begonnen! Ga toch eindelijk zitten!' Pas later heb ik me gerealiseerd, dat hij altijd vermeden heeft – daarom begon hij de les altijd al in de gang – om het lesuur met de verplichte 'Heil Hitler'-groet te beginnen. ”

(Kindheit, 14)

Er is 'een wissel omgezet' door deze ervaring, zegt Marquardt later. Het heeft niet onmiddellijk iets bij hem veranderd. Maar: 'het is diep in mijn ziel terechtgekomen', zegt hij, en vervolgt: 'kennelijk heeft het daar gewerkt, totdat het in mijn bewustzijn zelfs een keerpunt voor mij is geworden' (Kriegszeit, 1). In wat hij op dat moment heeft gezien zijn bepalende elementen voor zijn latere leven aanwezig. De synagoge, de Hebreeuwse bijbel, de Bekennende Kirche. Het geweld, de scherven, het vuur ... En de enkeling vanuit de kerk met de ingaving om op dat moment het Hebreeuws voor te lezen, en wel die eerste Bijbelse woorden, van duisternis en chaos, en God en de schepping. Dat er een wissel omging, en dat het voordien heel anders was, is ook duidelijk uit het citaat. Er was een SS-uniform in huis. Marquardt was kind van Nazi-ouders die misschien niet militant waren, maar wel overtuigd.

Al ten tijde van zijn geboorte in 1928 waren ze lid van de NSDAP. Marquardt kreeg een bijpassende jeugd en opvoeding. Daar hoorde lidmaatschap van het 'Jungvolk' (onderdeel van de Hitlerjugend) bij, uniformen, vlaggen en vaandels, en lichamelijke en militaire oefeningen. Maar ook ontzag voor cultuur en literatuur: Goethe, Schiller. En niet in de laatste plaats: muziek. Luisteren, zingen en spelen. Maar: alles wel enkel Duits.

Ook kerk en christendom had een plek in dit geheel (confirmatie), maar religieus zat de verbondenheid met de natuur veel dieper. Marquardt noemt zichzelf 'een regelrechte religieuze heiden', vanwege een diepgewortelde natuurreligie en een noodlotsgeloof dat alles onvermijdelijk gaat zoals het gaat (Religion, 3v.).

Aan zijn jeugd komt op zijn zestiende abrupt een einde, als Marquardt in 1944-1945 nog in dienst moet en ook kort in krijgsgevangenschap zit. De Duitse ineenstorting ervaart hij met veel generatiegenoten als een dramatische, verwarrende gebeurtenis (Freiheit, 3vv.). Heel hun opvoeding en wereldbeeld gaan schuiven, alles valt uiteen. 'Ik hoor tot een generatie, die uit de oorlog existentialistisch naar huis terugkeerde' (K&Q, 19), zegt Marquardt. Zij worden werkelijk teruggeworpen op zichzelf. 'Zonder mij' is het parool van velen: alleen te willen leven, zonder groter verband, 'zonder bevoogding, zonder met anderen rekening te houden' (Religion, 18).

In die verwarrende tijd wordt Martin Niemöller voor hem een gids (Religion, 10vv.). Niemöller adresseert dat existentialistische gevoel. Maar hij geeft ook stem aan de schuld, consequent vanuit de eigen medeverantwoordelijkheid gedacht. Marquardt reist hem in 1946 van dorp naar dorp achterna om hem te horen preken.

“Martin Niemöller preekte nog zoals men dat in de tijd van de 'Bekennende Kirche' deed. Hij zette de taal, de logica en de gedachtegangen van de bijbel namelijk zonder vertalende hoogstandjes onmiddellijk midden in het heden, het heden van

1946, het heden van de net voorbije Nazi-tijd, van het einde van de Nazi-tijd, van de schuldvraag en de vraag: Wat moeten wij nu doen? Hoe moeten we als Duitsers verder? En het lukte hem, om dat wat van de bijbelse mens gezegd werd, in een ongelooflijk onopgesmukte, eenvoudige vorm, maar tegelijkertijd ergens ook met een vorm van gezag, de Duitsers te zeggen – niet alleen de christenen die in die kerken bijeenkwamen, maar in wezen het hele Duitse volk. Hij was niet in de eerste plaats prediker van een christelijke gemeente, die christenen aansprak, maar hij sprak ons als Duitsers aan en hij deed dat dus in bijbelse taal, en dat zonder dat hij ons met het Joodse volk, dus met Israël identificeerde of zoiets, maar hij liet ons, hij liet de Duitsers Jezus ontmoeten. Dat is dus het eerste wat ik mij herinner: dat laten staan van de bijbelse taal, dus zonder dat hij moest zeggen 'dat betekent tegenwoordig' of zoiets. Dat woord 'tegenwoordig' gebruikte hij helemaal niet. Hij hoefde niet te zeggen: 'toen betekende dat...', en tegenwoordig betekent dat...; maar 'heden' was, wat hij uit de bijbel voorlas en hoe hij het dan uitlegde.”

(Religion, 11v.)

Het is naar eigen zeggen het eerste wat dwars tegen zijn natuurreligie ingaat. Het wijst hem een heel nieuwe richting. Als op die ochtend van 10 november 1938 werkelijk de wissel is omgezet, dan doet Niemöller hem op dat spoor verdergaan: het spoor van het Woord en de kritiek – allereerst zelfkritiek – die daarbij hoort, van verantwoordelijkheid en erkenning van schuld, van oog hebben voor slachtoffers. Dat spoor zal Marquardt feitelijk zijn hele leven volgen.

3. THEOLOGIE VAN HET WOORD

Het is 1948. Marquardt studeert theologie in Marburg. De centrale figuur daar is Rudolf Bultmann en aanvankelijk is dat ook Marquardts held. Maar Marburg wordt de plaats waar hij een geding uitvecht met het existentialisme. Het spoor waarop hij door Niemöller is gezet gaat zijn theologische ontwikkeling de daarop volgende jaren steeds meer bepalen. De ervaren noodzaak van een directe, ook politieke Woordverkondiging brengt verwijdering met Marburg en drijft hem naar Berlijn en vervolgens naar Bazel, naar zijn tweede en belangrijker leermeester: Karl Barth. Als Marquardt zich vele jaren later verantwoordt over zijn theologie, eert hij hen allebei.

“Ik nam mij voor: loop in elk geval niet weg van het begin van de dialectische theologie. De oude Karl Barth – ik had het geluk in Bazel zijn leerling te worden – had mij gemaand Jezus trouw te blijven. Aan het begin van de dialectische theologie zaten mijn grote leraren nog op één lijn. Rudolf Bultmann en Karl Barth waren gemeenschappelijk bezeten van de vraag: 'wat voor zin heeft het van God te spreken'? Beiden waren radicaal en gingen daarin zeer ver.”

(Werkplaats, 366)

Aan de hand van zijn omgang met beide leermeesters kunnen we een goed beeld krijgen van Marquardt als theoloog: wat hij van Bultmann heeft geleerd en wat hij daarvan heeft achtergelaten toen hij van Barths theologie overtuigd raakte. Door Barth wordt Marquardt een theoloog van het Woord, een bijbels theoloog. Wel geeft hij hieraan later een heel eigen uitwerking, zonder met Barth te willen breken.

Marburg: Bultmann

Terug naar Marburg, waar de existentialistisch gestemde Marquardt gegrepen raakt door Bultmanns programma van